

ІННОВАЦІЙНО-ІНВЕСТИЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНИХ ПІДПРИЄМСТВ – ШЛЯХ ДО ПОДОЛАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

© Далик В.П., Бойко В.С., 2010

Розглянуто проблему інноваційно-інвестиційного розвитку вітчизняних підприємств. Активізація інтеграції українських підприємств до світового ринку інвестицій є головною потребою в інтересах економічного розвитку країни і сьогодні пріоритетне значення має використання форми залучення прямих іноземних інвестицій. Шлях до залучення іноземного капіталу лежить, хоч як це не парадоксально звучить, через вітчизняного товаровиробника. В Україні має бути сформований платоспроможний внутрішній попит, зокрема на продукцію промислового призначення. Залучення іноземних інвестицій допоможе вирішити внутрішні проблеми, зокрема соціальні та науково-технічні.

A problem is examined innovative investment to development of domestic enterprises. Activation of integration of the Ukrainian enterprises to the world market of investments is a main requirement in interests of economic development of country and this time the use of form of bringing in of direct foreign investments has a priority value. A way lies to bringing in of foreign capital, though as it sounds paradoxically, through a domestic commodity producer. Must be formed Ukraine to solvent internal demand, including on the products of the industrial setting. Bringing in of foreign investments will help to work out internal problems, including social and scientifically – technical.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сьогоднішня криза є серйозним випробуванням на міцність для національних економік та світової фінансової системи загалом. Проте її можна розглядати і як певний поштовх до поглибленого аналізу взаємозв'язків між окремими економічними процесами та явищами, зокрема прихованими, як можливість об'єктивніше оцінити існуючі моделі глобального управління економікою та перспектив її розвитку.

Світова економіка зіштовхнулася з кризою, яка засвідчила, що стара фінансова модель, яка на попередньому етапі розвитку світової економіки обслуговувала товарообмінні процеси, в умовах прискореної глобалізації виявилася неефективною, а в окремих випадках і відверто безпорадною. Однак саме у відновлення старої моделі вкладаються величезні кошти. При цьому переважно наголошується лише на більшій прозорості та контрольованості фінансових ризиків [1, с. 10].

На нашу думку, з перебігу кризи уже сьогодні можна зробити певні висновки. По-перше, підтвердилася теза про велику залежність вітчизняної економіки від зовнішньоекономічного середовища.

По-друге, очевидним стає той факт, що світова економіка знаходиться під тиском накопичення глобальних дисбалансів (фінансових, валютних, торговельних), наслідком яких і стала світова фінансова криза.

Фінансова криза – не нове явище в історії світової економіки. Водночас нинішня криза має свої унікальні ознаки, які заслуговують на ретельну увагу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми активізації інноваційної діяльності вітчизняних підприємств набуває принципового значення в контексті проведення ринкових реформ в Україні та підвищення ефективності господарювання. Переваги інноваційного чинника в забезпеченні конкурентоспроможності підприємств сьогодні є очевидним, а його вплив на вироб-

ництво – радикальним і комплексним. Підприємства, які самостійно займаються інноваційною діяльністю, мають перевагу, оскільки вони не залежать від провідних фірм, які під гаслом експорту нових технологій насправді передають морально застарілі розробки. Варто наголосити, що володіння інноваціями, які є стимуляторами розвитку підприємства, забезпечує перемогу в конкурентній боротьбі. Інноваційні проблеми набувають специфічного характеру в період ринкової трансформації. Ми зауважили, що вирішення проблем активізації інноваційної діяльності підприємств – головна запорука забезпечення успіху ринкових реформ. Крім того, світовий досвід показує, що вихід з економічної кризи неможливий без активізації інноваційної діяльності. Причини нинішньої глобальної фінансової кризи аналізуються провідними економістами та фінансистами, науковцями [6]. Сучасні проблеми у світовій та українській економіці привернули увагу також вітчизняних науковців до визначення причин світової фінансової кризи та масштабів і наслідків її впливу на економіку України. Вагомий внесок у дослідження проблем інноваційної діяльності зробили такі вітчизняні та зарубіжні учені: В. Александрова, Ю. Бажал, П. Беленький, А. Бадюк, А. Власова, Л. Водачек, О. Водачкова, В. Геєць, Н. Гончарова., М. Долішній, Ю. Зинов, С. Ільєнкова, Н. Краснокутська, С. Калунаєва, А. Коренний, О.Кузьмін, А. Кутейников, О. Ланко, Д. Львов, І. Макаренко, Б. Пашон, С. Покропивний, Й. Петрович, П. Перерва, Я. Плоткін, А. Пригожин, А. Савченко, Б. Санто, Б. Твісс, М. Туган-Барановський, В. Терехов, М. Чуманенко, Й. Шумпетер, А. Яковлев та інші.

Найпоширеніше проаналізовано можливі наслідки світової фінансової кризи для України у праці О.І. Барановського, який ще на початку 2008 року попереджав про можливість подорожчання залучення ресурсів для українських підприємств та банківських установ за кордоном, обґрунтовуючи власну точку зору наявністю значних суверенних ризиків як для країн, що розвиваються, так і для України зокрема [3].

Цілі статті. Мета роботи – обґрунтувати складнощі процесу залучення іноземного капіталу та показати важливу роль інноваційно-інвестиційного розвитку вітчизняних підприємств. Ринкові перетворення в Україні не супроводжувалися повним копіюванням фінансових механізмів, напрацьованих старими розвиненими економіками. Але навіть там, де це відбулося, вони виявилися ураженими. Рух спекулятивного капіталу спочатку призвів до розігрівання окремих сегментів ринку з усіма інфляційними наслідками, зворотний потік – до фінансового голоду.

Основний матеріал дослідження. У результаті вперше за усю економічну історію України у поточному році наша економіка розвивається під надзвичайним пресингом складних світових процесів і сьогодні ми можемо чітко виділити два періоди розвитку – із загалом позитивними тенденціями, що формувалися в умовах сприятливої зовнішньої кон'юнктури; різкою зміною тенденцій розвитку, насамперед банківської системи та експортоорієнтованих секторів виробництва.

Встановлено, що для об'єктивної оцінки наслідків кризи існують різноманітні інтегральні та індексні показники, які характеризують вплив кризи. Серед наших показників необхідно виділити: зниження темпів зростання ВВП, промислового виробництва, обсягів будівництва, збільшення рівня безробіття, банкрутства і дефолти суб'єктів господарювання та суверенних урядів тощо.

Необхідно зауважити, що ретельний аналіз динаміки показників виявив, що впродовж останніх років в Україні спостерігалось зростання ВВП паралельно із збільшенням обсягів інвестицій в основний капітал. Це свідчить про початок утвердження в країні інвестиційної моделі розвитку економіки. Проте основним джерелом фінансування капітальних вкладень залишаються власні кошти підприємств та організацій (понад 60 %). І хоча їх частка постійно скорочується, ці ресурси все ще переважають у структурі фінансування інвестиційної діяльності.

Позичкові ресурси є другим за значенням джерелом фінансування. Кредитні вкладення в економіку за роки незалежності України збільшилися з 19,6 до 518,1 млрд. грн. Це свідчить про те, що в кредитній політиці вітчизняні банки орієнтуються на потреби розвитку економіки за інноваційно-інвестиційною моделлю. Зростає частка позичок в інвестиційну діяльність. За станом на 01.01.2008 р. їх обсяги зросли порівняно з початком 2007 р. на 23,02 % і становили 116,5 млн. грн [2].

Зараз настав етап відродження української економіки, але різкий ріст цін, низька інвестиційна активність не сприяють цьому відродженню. Почалось послаблення деструктивних процесів. Насамперед це виявилось у значному скороченні порівняно з попереднім періодом річного рівня інфляції і стабілізації місячних обсягів виробництва. Став більш насиченим споживацький ринок, підвищились доходи населення, підвищилась схильність до заощаджень. Істотною передумовою для підвищення ділової активності в економіці є подальший розвиток процесу приватизації державної власності.

Ці і деякі інші позитивні тенденції у господарській динаміці свідчать про рух економіки України до стабілізаційної фази перехідного періоду. Однак стійкість цього руху, який забезпечується здебільшого засобами грошово-кредитної політики, залишається недостатньо міцною за відсутності необхідних структурних зрушень в реальному секторі економіки.

Отже, у зв'язку з продовженням нестабільності в економічному стані України багато провідних економістів пов'язують майбутнє нашої держави з залученням у широких масштабах в українську економіку іноземних інвестицій, що являє собою довготермінові цілі створення в Україні цивілізованого суспільства, яке характеризувалося б високим рівнем життя населення.

Іноземний капітал може внести в країну досягнення науково-технічного прогресу та передовий досвід управління. Крім того, залучення іноземного капіталу в матеріальне виробництво набагато вигідніше від отримання кредитів для закупівель необхідних товарів, які лише збільшують загальний державний борг [4].

Притік зарубіжних капіталовкладень життєво важливий для досягнення середньотривалих цілей, таких як вихід з сучасного кризового стану, початковий підйом економіки. При цьому українські громадянські інтереси не збігаються з інтересами іноземних інвесторів, отже, важливо залучити капітали так, щоб не залишити їх власників власних мотивацій, одночасно скеровуючи дії останніх на благо суспільних цілей. Це завдання має рішення, що підтверджується світовим досвідом (наприклад, утворення нових індустріальних країн), але для знаходження будь-яких визначальних дій з її здійснення потрібно насамперед вивчити конкретний стан у сфері залучення іноземних інвестицій у справжніх українських умовах, розглянути економічну і законодавчу бази, які забезпечують інвестиційний клімат в країні. Адже сьогодні такий могутній інструмент з залучення іноземного капіталу як законодавство одночасно є основною причиною, що утримує інвесторів від великих вкладів. Пріоритетними зонами для іноземних інвестицій в Україні є: Західний регіон (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Тернопільська, Волинська області), де ефективним може бути створення виробництва з використанням місцевих природних ресурсів – сірки, калійної та кухонної солі, вугілля, нафти та газу, а також розвиток мережі оздоровчих курортно-туристичних комплексів.

Донецько-придніпровський регіон (Донецька, Луганська, Запорізька, Дніпропетровська області), де необхідно здійснити реконструкцію та технічне переоснащення шахт, металургійних, хімічних виробництв на основі безвідходних, маловідходних та екологічно чистих технологій; дати потужний імпульс розвитку малоенергомістких виробництв середнього та точного машинобудування, автомобіле - та літакобудування.

Південний регіон (Одеська, Миколаївська, Херсонська області), де найвигіднішим є проведення реконструкції та технічного переоснащення портового господарства, розвиток виробництва обладнання для харчової промисловості, розширення мереж оздоровчих курортно-туристичних комплексів.

Регіони України забруднені внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції, у яких, поряд із запровадженням унікальних наукових досліджень, необхідно впровадити найновіші технології та здійснити комплекс заходів щодо екологічного, економічного та соціального відродження територій.

Одночасно з пріоритетними сферами та зонами для іноземного капіталу визначаються об'єкти з особливими умовами інвестування, куди іноземні інвестиції залучаються з дозволу уряду України. До таких об'єктів належать:

– підприємства атомного машинобудування;

- підприємства та об'єднання паливно-енергетичного комплексу, зокрема вугільно-, нафто- та газопереробні підприємства;
- об'єкти нафтопродуктозабезпечення, нафтосховища міжобласного та республіканського значення;
- підприємства залізничного, морського, річкового, авіаційного та автомобільного транспорту загального користування;
- підприємства та об'єкти електроенергетики, гідроелектростанції, теплоелектростанції;
- об'єкти освіти, науки, що фінансуються з Державного бюджету;
- автомобільні дороги загального користування;
- метрополітени;
- магістральні лінії електропередач;
- нафто- та газопроводи, трубопровідний транспорт;
- солевидобуванні підприємства та багато інших.

Сьогодні ми маємо кращу картину, але все ще дуже далеко від сприятливої для стабільного економічного зростання.

Важливим чинником, що впливає на інвестиційний клімат, є рівень розвитку інвестиційної сфери, особливо активних її елементів — підприємств і організацій будівельного комплексу.

Підприємства мають зношене та морально застаріле обладнання, але за першочергового їх переоснащення можуть стати впливовим чинником активізації інвестиційних процесів в Україні. Приватизація цієї сфери з залученням іноземних інвестицій також сприятиме цим процесам.

Іноземний капітал сьогодні особливо необхідний у тих сферах економіки, активізація яких допоможе вивести її з кризового стану, зняти наростаюче соціальне напруження у суспільстві. Це насамперед виробництво продуктів харчування, товарів широкого попиту та послуг, ліків та іншої життєво важливої продукції. І річ тут не лише у тому, щоб забезпечити населення необхідними товарами та послугами, але й у тому, щоб здійснити їх імпортозаміщення, звільнивши валютні ресурси, що витрачаються сьогодні на імпорт товарів народного споживання або сировини для їх виробництва. Під час формування сприятливого інвестиційного клімату підприємства не слід оминати увагою такі слабкі моменти, як урахування необхідності різного інвестиційного клімату для різних типів інвестицій, збалансування інтересів усіх учасників інвестиційного проекту, стабільність і достатню гнучкість самого інвестиційного клімату, забезпеченість сполучення інвестицій з інноваційними чинниками розвитку, сприяння підвищенню кваліфікації працівників. [5, с. 19].

Отже, умови інвестиційної привабливості підприємства відіграють не останню роль у залученні іноземних інвестицій, тому що для цього замало лише наявності привабливого інвестиційного клімату держави. Саме організаційно-економічні умови всередині підприємства визначають, чи буде воно вибрано з-поміж інших підприємств цієї галузі для реалізації інвестиційного проекту. А головною складовою інвестиційного клімату, якій приділяється основна увага потенціальних інвесторів, є рівень ризику і, згідно з оцінкою спеціалістів Європейського Центру досліджень, підприємницький ризик інвестицій в Україну становить 80 % [7, с. 231].

У реконструкції та модернізації за участі іноземного капіталу має потребу фактично все агропромислове господарство України, як і усіх республік колишнього СРСР – від первинних виробничих процесів у сільському господарстві до випуску кінцевого продукту, доведення його до споживача. Тут вкрай необхідно підняти продуктивність та знизити втрати, забезпечити глибшу та комплекснішу переробку первинної сировини з метою значного збільшення виходу кінцевої продукції та підвищення її споживчих якостей. Через технологічну відсталість у агропромисловій сфері економіки щорічно не доходять до споживача мільйони тонн м'яса, не використовується близько половини молочного білка, пропадає близько 30–40 % овочів та фруктів. У величезних кількостях втрачається або нераціонально використовується й вирощена зернова продукція [2].

Зниження витрат сільськогосподарської сировини та поглиблення її переробки стосується тих сфер, де за участю іноземного капіталу можна в короткі терміни одержати значний економічний ефект, зокрема створення порівняно невеликих підприємств, що не потребують великих вкладень і

забезпечують швидку окупність початкових затрат за невисокого ступеня ризику для іноземних інвесторів. Бажана участь іноземного капіталу й у переведенні агропромислового виробництва на сучасну технологічну базу, зокрема з використанням потужного науково-технічного та виробничого потенціалу оборонних галузей, що підлягають конверсії.

У великомасштабному іноземному інвестуванні зараз відчувають гостру потребу й паливно-енергетичні галузі, що впродовж багатьох років мають величезне навантаження не тільки щодо енергопостачання виробництва та соціальної сфери, але й щодо забезпечення експорту. Залучення інвестицій із-за кордону у цю галузь було б дуже корисним під час виконання багатьох вузлових завдань, серед яких:

- активізація використання існуючого виробничого потенціалу з видобування та переробки енергоресурсів, особливо у тих ланках, де можна в короткі терміни здобути добру віддачу від вкладених коштів, наприклад, при інвестуванні комплексу заходів щодо введення в експлуатацію великого масиву сьогодні недіючих вугільних шахт Донецького, Придніпровського та Львівсько-Волинського басейнів з покриттям видатків за рахунок виторгу від продажу додатково видобутого вугілля;

- різке зниження питомих видатків палива та енергії у народному господарстві на основі переходу до енергоощадних технологій;

- комплексна модернізація діючих і створення нових виробничих фондів і процесів на основі сучасної техніки та прогресивних технологій, що забезпечують стійке зростання ефективності та безпеки виробництва, а також докорінне поліпшення умов праці;

- зниження негативного впливу металургійного та нафтохімічного комплексів на довкілля на основі застосування екологічно чистих технологічних процесів у виробництві, транспортуванні та споживанні енергоресурсів.

Участь іноземного капіталу могла б істотно активізувати конверсію військового виробництва. Це насамперед є освоєння на конверсованих підприємствах виробництва товарів народного вжитку, машин та обладнання для агропромислового комплексу та легкої промисловості, міського транспорту, літаків для цивільної авіації, нафтогазового обладнання, приладів медичного та екологічного призначення тощо. Сюди ж можна зарахувати інвестиційну співпрацю із зарубіжними фірмами у питанні адаптації до цивільних цілей військової електроніки, радіотехніки, виробництва засобів та систем зв'язку.

До пріоритетних напрямків іноземного інвестування необхідно зарахувати й створення в Україні сучасної інфраструктури, включаючи транспорт, технічно оснащене складське господарство, телекомунікації, ділову інфраструктуру (офіси, ділові центри банки даних та інші об'єкти) та побутовий сервіс. Без цього фактично неможливі перехід до повноцінного ринку та широкий розвиток міжнародної інвестиційної діяльності. Розвиток цієї сфери не тільки актуальний, але й доволі привабливий для зарубіжних інвесторів, оскільки в ній, як правило, у порівняно короткі терміни окупаються початкові затрати й одночасно створюється сприятлива матеріальна основа для подальшої ділової активності іноземного капіталу.

Акцент на коротких термінах окупності початкових витрат під час розгляду пріоритетів іноземного інвестування продиктований відомими причинами. Сьогодні, як ніколи, потрібна швидка віддача від вкладених коштів з тим, щоб максимально сприяти найшвидшому виходу економіки з кризового стану. У той самий час це підтримуватиме авторитет міжнародної інвестиційної співпраці на території СНД. Проте така орієнтація в жодному разі не спрямована проти довготермінових інвестиційних програм та проектів з високим потенційним ефектом у перспективі. Наприклад, були б дуже корисними розроблення та реалізація у межах інвестиційної співпраці проекту енергетики XXI ст. зі створенням якісно нових енергетичних технологій та видів палива для світового і внутрішніх ринків. Подібні проекти необхідні не тільки для виконання великих науково-технічних, економічних та екологічних завдань, але й для підтримання сталості інвестиційної діяльності та зовнішньоекономічних зв'язків на тривалу перспективу. Інтеграція зусиль та інвестиційних ресурсів зарубіжних і вітчизняних інвесторів на реалізацію великих

довготривалих проектів дасть змогу і тим, й іншим заощадити не тільки матеріальні та фінансові ресурси, але й час.

Поряд із зазначеними сферами, зонами та об'єктами для пріоритетного залучення іноземного капіталу все більшого значення та актуальності набувають екологічні проблеми національного, регіонального та глобального характеру.

Інвестиції формують виробничий потенціал на новій науково-технічній основі й зумовлюють конкурентні позиції на світових ринках. При цьому далеко не останню роль для багатьох держав, особливо тих, що вириваються з економічного та соціального неблагополуччя, відіграє залучення іноземного капіталу у вигляді прямих капіталовкладень, портфельних інвестицій та інших активів.

Обсяг прямих іноземних інвестицій, вкладених в економіку області, на початок 2007 року становив 509,1 млн. дол. США, що дорівнювало 199,3 долара на одну особу за середньодержавного показника 455 доларів.

За обсягом прямих іноземних інвестицій Львівщина в Україні посіла 9 місце. За цим показником Львівську область випередили місто Київ, Дніпропетровська, Харківська, Київська, Донецька, Одеська, Запорізька області та Автономна Республіка Крим.

За кількістю підприємств, у які вкладено іноземний капітал, Львівщина в Україні посідає друге місце після м. Києва. Обсяг прямих іноземних інвестицій у розрахунку на одне підприємство у 3,8 раза менший від загальнодержавного показника, у 2,8 раза – від обсягу прямих іноземних інвестицій на одне підприємство у м. Києві і на 1 січня 2007 р. становив 435,8 тис. дол.

Понад половину загальнообласного обсягу прямих інвестицій припало на партнерів з Польщі, Німеччини, Угорщини, Данії та Ліхтенштейну. Інвестори з Польщі та Німеччини вже кілька років поспіль є найстабільнішими лідерами в інвестуванні підприємств області.

Близько двох третин усіх іноземних інвестицій припало на промислові підприємства.

На початок 2007 р. інвестиційно привабливими в області є підприємства машинобудування, організації, що здійснюють фінансову діяльність, операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг та надання послуг підприємцями, підприємства з виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів, оброблення деревини та виробів з деревини, підприємства легкої промисловості, гуртової торгівлі і посередництва у торгівлі, з металургійного виробництва та виробництва готових металевих виробів, виробництва іншої неметалевої продукції та целюлозно-паперового виробництва.

У 2006 р. в економіку Львівщини іноземними інвесторами вкладено 91,4 млн. дол. США прямих інвестицій, що у 1,9 раза більше, ніж у 2005 р. [2].

До того ж з Львівщини вилучено 25,3 млн. дол. США іноземних інвестицій: майном, коштами, цінними паперами внаслідок “переходу” прав власності на капітал нерезидента резиденту, а також внаслідок ліквідації підприємств, створених за участю іноземних партнерів.

Обсяг інвестицій з області в економіку країн світу станом на початок 2007 р. становив 0,8 млн. дол.

Основними інвесторами з області є підприємства та організації, що належать до таких видів економічної діяльності, як машинобудування, організації, що здійснюють фінансову діяльність, діяльність готелів, підприємства легкої промисловості, і ті, що здійснюють операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В результаті проведеного дослідження можемо зробити такі висновки:

1. Активізація інтеграції українських підприємств до світового ринку інвестицій є головною потребою в інтересах економічного розвитку країни і сьогодні пріоритетне значення має використання форми залучення прямих іноземних інвестицій.

2. Тривале порушення пропорцій відтворення в результаті економічної кризи призвело до морального старіння виробничих фондів українських підприємств і необхідності їх заміни, що підсилює потребу в інвестиційних ресурсах.

3. Українські підприємства не мають досвіду взаємодії зі світовим ринком інвестицій, що ускладнює їх роботу щодо залучення інвестицій.

4. Серед чинників, які спричинили низьку інвестиційну привабливість підприємств, варто виділити такі: у більшості інвестиційних пропозицій не міститься вказівок про те, у якій формі реципієнти бажають одержати інвестиції. З інвестиційних пропозицій іноземні інвестори не мають уяви про їхню роль у реалізації проекту, що підсилює недовіру до менеджменту реципієнтів. Тому необхідно для забезпечення інтеграції підприємств до світового ринку інвестицій удосконалити методи розробок та визначити форми представлення інвестиційних пропозицій.

Отже, найгостріші проблеми підвищення інвестиційної привабливості української економіки виникають у макроекономічній сфері. Вирішувати їх потрібно з урахуванням інтересів і внутрішніх, і іноземних інвесторів.

Економіка України мало приваблива для іноземного капіталу. Збільшення обсягів залучених іноземних інвестицій і удосконалення їхньої структури буде неможливим без активізації інвестиційної сфери та поліпшення стану інвестиційного клімату вітчизняної промисловості. Шлях до залучення іноземного капіталу лежить, хоч, як це не парадоксально звучить, через вітчизняного товаровиробника. В Україні має бути сформований платоспроможний внутрішній попит, зокрема на продукцію промислового призначення. Залучення іноземних інвестицій допоможе вирішити внутрішні проблеми, зокрема соціальні та науково-технічні.

1. Закон України "Про інвестиційну діяльність" ВВР 1991 р. №47 зі змінами і доповненнями.
2. Статистичний збірник: Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності Львівської області. – Львів, 2007. – С.68.
3. Барановський О.І. *Іпотечна криза в США: уроки для України // Соціально-економічна інтеграція: зб. наук. праць.* – Львів: ІРР НАН України, 2008.
4. Зозуля Т.О. *Міжнародне кредитування і формування сприятливого інвестиційного клімату в Україні // Фінанси України.* – 2000. – №12.
5. Денисенко М.П. *Основи інвестиційної діяльності: підручник для студентів вищих навчальних закладів.* – К.: Алеута, 2003.
6. Кузьмін О.С., Шуляр Р.В. *Злиття (поглинання) підприємств як фактор активізації інвестиційної діяльності // Зовнішньоекономічний кур'єр.* – 1999. – №7–8.
7. Федоренко В.Г. *Інвестиційний менеджмент: навч. посіб.* – 2-ге вид., доп. – К.: МАУП, 2001.